

УДК 336.02:330.3

DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2020-2.20>

Романчукевич В.В.

*кандидат економічних наук, докторант,
ДВНЗ «Університет банківської справи»***ОБЛІГАТНІ АТРИБУТИ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

У статті визначено комплекс обов'язкових атрибутів державної фінансової політики сталого розвитку. Під обов'язковими атрибутами поняття «державна фінансова політика сталого розвитку» запропоновано розуміти обов'язкові характеристики, які формують змістовне наповнення даного поняття, враховуючи родові зв'язки з категорією «політика», і дають змогу ідентифікувати її як один із видів державно-управлінської діяльності. До таких характеристик автором віднесено цілеспрямованість, проблемну орієнтованість, легітимність повноважень, комплексність і системність, обґрунтовану доцільність, обов'язковість, полісуб'єктність, часову цілісність, теологічну цілісність, прагматичну цілісність, геополітичну цілісність (системну ефективність), інноваційність. Проведено порівняльний аналіз цих характеристик відносно системи ознак Дж. Андерсона, що дало змогу поділити обов'язкові атрибути на дві групи: традиційні і трансформаційні. Запропонований комплекс обов'язкових атрибутів державної фінансової політики сталого розвитку є основою для формування науково обґрунтованого визначення відповідного поняття, оскільки містить головні сутнісні ознаки, які мають бути узагальнено у його визначеннях.

Ключові слова: державна фінансова політика, сталий розвиток, політика сталого розвитку, ознаки, атрибути.

**ОБЛИГАТНЫЕ АТРИБУТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**

Романчукевич В.В.

В статье определен комплекс обязательных атрибутов государственной финансовой политики устойчивого развития. Под обязательными атрибутами понятия «государственная финансовая политика устойчивого развития» предложено понимать обязательные характеристики, которые формируют содержательное наполне-

ние данного понятия, учитывая родовые связи с категорией «политика», и позволяют идентифицировать ее как один из видов государственно-управленческой деятельности. К таким характеристикам автором отнесены целеустремленность, проблемная ориентированность, легитимность полномочий, комплексность и системность, обоснованная целесообразность, облигатность, полисубъектность, временная целостность, теологическая целостность, прагматологические целостность, геополитическая целостность (системная эффективность), инновационность. Проведен сравнительный анализ этих характеристик относительно системы признаков Дж. Андерсона, что позволило разделить облигатные атрибуты на две группы: традиционные и трансформационные. Предложенный комплекс облигатных атрибутов государственной финансовой политики устойчивого развития является основой для формирования научно обоснованного определения соответствующего понятия, поскольку содержит главные сущностные признаки, которые должны быть обобщенно представлены в его определениях.

Ключевые слова: государственная финансовая политика, устойчивое развитие, политика устойчивого развития, признаки, атрибуты.

OBLIGATORY ATTRIBUTES OF THE STATE FINANCIAL POLICY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Romanchukevich Vitalii

The article defines a set of obligatory attributes of the state financial policy of sustainable development. It is justified that the priority is to determine the essence of the state financial policy of sustainable development on the basis of the ethical direction of the communicative approach. This is due to the fact that the basic ideas of the concept of sustainable development are formed on the basis of the imperative protection of universal human values and the formation of a new global order on the basis of social responsibility both before the present and in the future generations of humanity. Under the obligatory attributes of the concept of "public financial policy of sustainable development" it is offered to understand the obligatory characteristics that form a meaningful content of this concept, taking into account the generic links with the category of "policy", and allow to identify it as one of the types of governmental activity. These characteristics include the Purposefulness, Problem-orientedness, Legitimacy of authority, Complexity and Systematic, Reasonable expediency, Obligacy, Polysubjectivity, Temporal integrity, Theological integrity, Praxeological integrity, Practical integrity, Geopolitical integrity (systemic efficiency), Innovation. In the context of globalization, the decisive importance in the content of modern state policy lies precisely in the praxeological integrity, which is based on structuring the interests of different population groups, optimizing their composition and prioritizing them, taking into account the importance for achieving the highest level of social well-being. A comparative analysis of the obligatory characteristics is conducted with respect to the system of attributes of J. Anderson. This allowed dividing the obligatory attributes into two groups - traditional and transformational. The content and composition of obligatory attributes of transformational orientation are substantiated. The proposed set of obligatory attributes of the public financial policy of sustainable development is the basis for the formation of a scientifically sound definition of the relevant concept, since it contains the main essential features that should be generalized in its definitions.

Keywords: public financial policy, sustainable development, sustainable development policy, features, attribute.

Постановка проблеми. На початку XXI ст. тенденції цивілізаційного розвитку характеризуються масштабними екологічними та соціоекономічними трансформаціями під впливом науково-технічного та соціального прогресу майже в усіх сферах людської діяльності. Поряд із позитивними тенденціями у соціально-економічному розвитку соціум постійно зіштовхується з глобальними проблемами та загрозами, ймовірність яких постійно зростає.

В основі нової парадигми розвитку лежить концепція сталого розвитку, суть полягає у забезпеченні такого економічного зростання, яке дає змогу гармонізувати відносини «людина – природа» та зберегти навколишнє природне середовище для нинішнього й майбутніх поколінь. Необхідною умовою забезпечення сталого розвитку є створення дієвої системи фінансування відповідних цілей і пов'язаних з їх досягненням завдань та потреб, визначених фінансовою політикою сталого розвитку. Одним зі складників економіко-управлінської проблеми формування ефективної державної фінансової політики сталого розвитку в умовах глобалізації є наукове обґрунтування відповідного категоріально-понятійного апарату, що дає змогу чітко ідентифікувати

досліджуване явище, його зміст та роль в організації суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні теоретичні аспекти визначення ролі та змісту державної фінансової політики, загальні методологічні положення її розроблення й ефективної реалізації, у т. ч. в контексті забезпечення досягнення сталого розвитку, досліджено у працях таких відомих науковців та практиків, як Дж. Андерсон [1], Н. Ботвіна [2], О. Валевський, А. Ватульов, Б. Гогвуд [3], Л. Ган [3], Т. Дая [4], Т. Кожухова, Г. Східницька [5], Е. Янг [6] та ін.

Ми погоджуємося з думкою, що фінансова політика (і державна фінансова політика сталого розвитку як її різновид) – «складне фінансово-правове явище з глибоким макрофінансовим змістовим наповненням, що тісно переплітається з багатьма співпричетними фінансовими категоріями та поняттями» [2; 5], зумовлює існування різних тлумачень та суджень сутності й окреслення змістовних ознак цього поняття, відсутність єдиної думки щодо тлумачення даного терміна. Тому чітке з'ясування економічної сутності та специфіки цієї категорії набуває принципового значення.

Дж. Андерсоном [1] виділено систему змістовних характеристик державної політики, до яких віднесено такі:

– повноважна дія органу влади – наявність в органі влади правових, політичних та фінансових повноважень на провадження державної політики;

– реагування на реальні потреби чи проблеми суспільства або суспільних груп;

– спрямованість на досягнення цілей – прагнення досягти низки розроблених цілей, які являють собою спробу вирішити або розглянути потреби певної спільноти;

– курс дій – державна політика не є окремим рішенням або дією, а являє собою розроблений підхід або стратегію;

– вибір між необхідністю вживати заходів для вирішення проблеми або уникати додаткових дій (наприклад, якщо вирішення проблеми можливе засобами поточної політики і змінювати її недоцільно);

– реалізується одним суб'єктом або групою суб'єктів;

– обґрунтованість дій – зміна політики має передбачати пояснення причин, які закладені в основу нової політики;

– прийняте рішення – державна політика завжди є рішеннями, а не намірами або обіцянками [6].

При цьому Дж. Андерсон визначає державну політику як «цілеспрямований курс дій, що виконується суб'єктом чи їх групою, що займаються проблемою чи питанням» [1]. Таке визначення, на нашу думку, не є повним, оскільки в ньому не враховано всі вказані вище головні змістовні аспекти, на яких зауважував сам дослідник. Так, зокрема, у ньому відсутня конкретизація складу суб'єктів провадження державної політики та умов, які є необхідними для реалізації ними такого «цілеспрямованого курсу дій»: наявність владних повноважень, атрибут вибору, цілеспрямованість та обґрунтованість дій. Проте важливим аспектом дефініції державної політики, наданої Дж. Андерсоном, який може бути віднесений до змістовних характеристик відповідного поняття, є полісуб'єктність: політичні рішення часто приймаються групою суб'єктів у рамках влади, а не окремим суб'єктом.

На відміну від трактувань Т. Дая та Дж. Андерсона, які передбачали визначення державної політики як певного процесу здійснення вибору щодо напрямів майбутніх дій (курсу дій) лише у неявній формі, інший відомий дослідник теоретико-методологічних засад та практичних механізмів розроблення та реалізації державної політики В. Дженкінс запропонував розглядати державну політику у контексті провадження управлінського процесу, результатом якого є прийняття комплексу взаємопов'язаних рішень з урахуванням умов певної проблемної ситуації [7]. На його думку, державна політика – це «набір взаємозв'язаних рішень, прийнятих суб'єктом політики чи їх групою для вибору цілей та засобів їх досягнення в рамках специфічної ситуації, в якій ці рішення мають бути реалізовані в межах повноважень цих суб'єктів» [8].

Аналогічне думкам В. Дженкінсона бачення сутності державної політики міститься у науковому доробку Б. Гогвуда і Л. Ган [3], на думку яких державна політика є системою послідовних рішень суспільних проблем, процес вироблення й ухвалення котрих призводить до створення державних програм, які, накопичуючись упродовж певного часу, можуть скласти цілісну довгострокову політику або утворити

певний ланцюг короткострокових політик. Зауважимо, що варто погодитися з їхньою тезою про те, що державну політику не можна розглядати як сукупність щоденних рішень, які ухвалюються державними органами, оскільки визначальними змістовними ознаками політики, на нашу думку, враховуючи базові компоненти визначення Б. Гогвуда і Л. Ган, є системність і комплексність прийнятих рішень, цілісність (часова, теологічна, праксеологічна) державних програм, які об'єднують такі рішення. Окремі управлінські рішення державних органів не задовольняють указаним вище ознакам.

Разом із тим поняття «державна фінансова політика сталого розвитку» як похідне від поняття «державна політика» містить певні сутнісні особливості, які ідентифікують його зміст, чітко розуміння яких дає змогу формулювати науково обґрунтовані визначення, що чітко ідентифікують специфіку даного різновиду державної політики.

Постановка завдання. Метою статті є визначення комплексу облігатних атрибутів поняття «державна фінансова політика сталого розвитку».

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційна класифікація передбачає диференціацію поглядів науковців щодо змісту державної політики на директивний, функціональний та комунікативний. На нашу думку, жоден з означених підходів не позбавлений недоліків та не дає цілісне уявлення про сутність та зміст політики в сучасних умовах, які можуть бути адекватно розкриті лише за умови поєднання всіх трьох підходів як таких, що є взаємопов'язаними та доповнюючими один одного. Однак для визначення державної фінансової політики сталого розвитку пріоритетним стає тлумачення її сутності саме на засадах етичного напрямку комунікативного підходу, оскільки базові ідеї концепції сталого розвитку органічно сформовані на основі застосування імперативну захисту загальнолюдських цінностей та формування нового глобального порядку на засадах соціальної відповідальності як перед теперішнім, так і перед майбутніми поколіннями людства.

Проте слід зауважити, що й це не нівелює важливості поєднання підходів і врахування у такому визначенні обов'язкових сутнісних ознак державної політики, які були науково обґрунтовані в межах інших підходів (функціонального та директивного). Такі обов'язкові сутнісні ознаки ми будемо називати облігатними атрибутами. Тобто під облігатними атрибутами поняття «державна фінансова політика сталого розвитку» нами пропонується розуміти ті обов'язкові характеристики, які формують змістовне наповнення даного поняття, враховуючи родові зв'язки з категорією «політика», і дають змогу ідентифікувати її як один із видів державно-управлінської діяльності.

Запропонована нами система облігатних атрибутів поняття «державна фінансова політика сталого розвитку» подана у табл. 1 та складається з дванадцяти обов'язкових характеристик, серед яких шість є традиційними і становлять базис змісту державної фінансової політики сталого розвитку як різновиду державної політики, а інші шість – імерджетними (новими) та трансформованими, які виникли в умовах глобалізації.

Наведена система облігатних атрибутів на відміну від інших підходів щодо виділення змістовних харак-

Таблиця 1

Облігатні атрибути поняття державної фінансової політики сталого розвитку в умовах глобалізації

Атрибут	Відповідність характеристикам за системою Дж. Андерсона	Характеристика атрибуту
Традиційні		
Цілеспрямованість	Спрямованість на досягнення цілей	Будь-яка політика є цілеспрямованою суспільною діяльністю
Проблемна орієнтованість	Реагування на реальні потреби або проблеми	Метою будь-якої політики є вирішення проблем, пов'язаних з існуванням певних специфічних умов, що визначають чинники, вплив та наслідки дії проблемної ситуації
Легітимність повноважень	Повноважна дія органу влади	Для провадження політики як форми суспільної діяльності суб'єкт її здійснення повинен мати відповідні владні повноваження
Комплексність і системність	Курс дій	Будь-яка політика являє собою системну єдність стратегії (комплексу цілей та завдань) та тактики (комплексу напрямів, засобів, методів), систему рішень
Обґрунтована доцільність	Обґрунтованість дій	Будь-яка політика потребує чіткого обґрунтування причин, які зумовлюють зміну поточного курсу дій на основі аналізу поточного стану й опису проблемної ситуації, чинників її виникнення, очікуваних наслідків їхньої дії у разі невжиття заходів, а також обґрунтування вибраних цілей, завдань та засобів їх досягнення шляхом попереднього прогнозування й оцінки очікуваних результатів у формі кількісно визначених і обґрунтованих цільових показників
Облігатність	Прийняте рішення	Обов'язковість до провадження та виконання прийнятої державної політики
Імерджентні та трансформовані		
Полісуб'єктність	Реалізація одним або групою суб'єктів	Державна політика може провадитися як одним органом державної влади, так і їх об'єднаннями (як спільна політика), у т. ч. на міждержавному та світовому рівнях, а також передбачати залучення до розроблення політики стейкхолдерів, зокрема представників недержавних організацій, громадських об'єднань тощо
Часова цілісність		Взаємоузгодженість дій у часі
Теологічна цілісність		Узгодженість цілей та завдань, відсутність внутрішніх суперечностей між ними, що унеможливають їх одночасну реалізацію в єдиному комплексі
Праксеологічна цілісність		Узгодженість інтересів та потреб різних суспільних груп, на задоволення яких спрямована політика
Геополітична цілісність (системна ефективність)		Збалансування внутрішніх національних потреб та інтересів з інтересами світового співтовариства
Інноваційність		Необхідність приймати нові рішення, які не мають аналогів у минулому

Джерело: розроблено автором

теристик понять у сфері ідентифікації змісту і ролі політики у здійсненні державного управління в різних сферах життєдіяльності суспільства відображає трансформацію традиційних характеристик державної політики і виникнення нових ознак під впливом процесів глобалізації, що дасть змогу підвищити ефективність державної фінансової політики за рахунок урахування відповідних вимог до її змісту.

Такі трансформаційні зміни, на нашу думку, виявляються у такому.

По-перше, в умовах глобалізації процес соціально-економічної регуляції розвитку національної спільноти не обмежується рамками системи «національне суспільство – держава», вільні міжнародні міграційні потоки, вільний рух капіталу, товарів та послуг зумовлюють посилення впливу на цю систему зовнішніх (екзогенних) по відношенню до неї чинників: інших національних спільнот, їх об'єднань, що унеможливує подальший розвиток поза активною взаємодією зі світовою спільнотою. Поступово система «націо-

нальне суспільство – держава» стає частиною глобального суспільства як нової форми соціальної організації, заснованого на поширенні інституційної мережі транснаціональної взаємодії, в якій провідну роль відіграють самоорганізовані глобальні організації. Відповідні процеси достатньо повно описано та досліджено Р. Войтович [9].

З огляду на розширення кола суб'єктів державної політики за рахунок виділення не лише національного (державного та недержавного (громадського), а й наддержавного (міжнародного та світового) рівнів із відповідними інститутами та суб'єктами реалізації владних повноважень та представництва інтересів різних суспільних верст та груп, змістовна ознака сучасної державної політики – реалізація політики одним або групою суб'єктів державної влади в умовах глобалізації – трансформується у полісуб'єктну діяльність.

По-друге, вагомою ознакою сучасної державної політики, на нашу думку, є її цілісність, яка виявляється в чотирьох змістовних площинах: часовій, тео-

логічний, праксеологічний, геополітичний. При цьому якщо часова та теологічна цілісності можуть розглядатися й як закономірні наслідки дотримання традиційних вимог системності та комплексності під час формування державної політики, то праксеологічна та геополітична цілісність – результат еволюційного розвитку змісту державної політики під впливом глобалізаційних процесів.

Проте, на нашу думку, враховуючи, що в умовах глобалізації вимоги щодо взаємної узгодженості цілей та завдань державної політики, відсутності внутрішніх суперечностей між ними, а також узгодження дій та заходів, які передбачається здійснити, в часі, значно посилюються у зв'язку з багаторівневою складною організацією системи здійснення публічного управління, представлені світовими, міжнародними, державними та недержавними інститутами та агентами, атрибути часової та теологічної цілісності доцільно виділяти в окрему від системності та комплексності ознаку.

Головною відмінністю їх є концентрація уваги не стільки на складі та зв'язках між елементами державної політики, скільки на ефективній організації таких зв'язків. Так, наприклад, часова цілісність покликана забезпечити уникнення зниження ефективності прийнятих рішень і вжитих заходів унаслідок виникнення перепон або несвоєчасного завершення формування необхідних для вдалого застосування таких дій умов, створення яких зумовлюється здійсненням спільної політики або реалізацією політичних рішень іншими суб'єктами світового співтовариства (державами, міжнародними та світовими організаціями тощо). Своєю чергою, теологічна цілісність в умовах глобалізації передбачає узгодження цілей і завдань, що висуваються на різних рівнях світового співтовариства й є складниками світової, міжнародної, міждержавних (транснаціональних) та державної (національної) політики, в реалізації яких бере участь певна країна.

При цьому слід зауважити, що, на нашу думку, в умовах глобалізації вирішальне значення у змісті сучасної державної політики належить саме праксеологічній цілісності, яка заснована на структуруванні інтересів різних груп населення, оптимізації їх складу та визначенні пріоритетності з урахуванням значу-

щості для досягнення найвищого рівня суспільного благополуччя.

Запропонована нами ознака геополітичної цілісності передбачає пошук компромісного балансу суспільних інтересів, збалансування внутрішніх національних потреб та інтересів з інтересами світового співтовариства, тобто пошук системної ефективності з гарантуванням усе більш і більш високих рівнів участі та представництва під час ухвалення рішень, пошук оптимального балансу між ефективністю та представництвом. На необхідності пошуку такої рівноваги як обов'язкової вимозі до сучасного управління і класичній проблемі, яка виникає в процесі розвитку управління як соціально-економічного явища, зауважував у своїх працях Р. Даль [10].

По-третє, у трактуванні змісту атрибуту «інноваційність» в умовах глобалізації важливо враховувати, що світова економіка під впливом глобалізаційних процесів знаходиться в перманентному стані динамічних змін, що постійно трансформує світову суспільно-економічну систему, а, відповідно, рішення, які мають прийматися на державному, міждержавному, міжнародному та світовому рівнях під час розроблення відповідних політик розвитку, апіорі мають інноваційний характер, є принципово новими, не мали та не мають аналогів у попередній історії розвитку як окремих держав, так і людства у цілому.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, комплекс облігатних атрибутів державної фінансової політики сталого розвитку не є усталеним за складом, а доповнюється в міру зміни умов функціонування фінансово-економічної системи новими ознаками й характеристиками. Тому такі атрибути слід поділяти на традиційні та трансформаційні (або емерджентні). До першої групи належать цілеспрямованість, проблемна орієнтованість, легітимність, комплексність і системність, обґрунтована доцільність та облігатність, до другої – полісуб'єктність, часова, теологічна, праксеологічна і геополітична цілісність, а також інноваційність. Запропонований комплекс облігатних атрибутів державної фінансової політики сталого розвитку є основою для формування науково обґрунтованого визначення відповідного поняття, оскільки містить головні сутнісні ознаки, які мають бути узагальнені у його визначеннях.

Список використаних джерел:

1. Anderson James E. Public Policy Making: An Introduction. Boston : Houghton Mifflin Company, 1984. 352 p.
2. Ботвіна Н.О. Фінансова політика сталого розвитку агросфери : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 303 с.
3. Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу. Київ : Основи, 2004. 396 с.
4. Dye R Thomas. Understanding Public Policy. Pearson : Prentice Hall, 2008. 354 p.
5. Східницька Г.В. Фінансова політика сталого розвитку сільських територій. *Сталий розвиток економіки*. 2015. № 1. С. 226–232.
6. Янг Э., Куинн Л. Как написать действенный аналитический документ в сфере государственной политики : практическое пособие для советников по государственной политике в Центральной и Восточной Европе / пер. с англ. Ю.Д. Полянского ; науч. ред. пер. А.И. Килиевич. Киев : К.И.С., 2003. 124 с.
7. Yinger J. Milton. Policy Analysis: A Political and Organizational Perspective. W. I. Jenkins. *American Journal of Sociology*. 1980. № 5. P. 1256–1258.
8. Jenkins William I. Policy Analysis: A Political and Organizational Perspective. New York : St. Martin's Press, 1978. 278 p.
9. Войтович Р.В. Глобальне суспільство як нова форма соціальної організації у сучасних умовах. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/phil0/05vrvosu.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).
10. Dahl R. A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation. *Political Science Quarterly*. 1994. Vol. 109. P. 23–24. URL: https://www.jstor.org/stable/2151659?origin=crossref&seq=1#page_scan_tab_contents (дата звернення: 16.08.2019).

References:

1. Anderson James E. (1984) *Public Policy Making: An Introduction* Boston: Houghton Mifflin Company. (in English)
2. Botvina N.O. (2011) *Finansova polityka staloho rozvytku ahrosfery* [Financial policy of sustainable development of the agrosphere]. Kyiv: NNTs IAE. (in Ukrainian)
3. Hogwood B.& Gunn L. (2004) *Analiz polityky dlia real'noho svitu* [Policy Analysis for the Real World]. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
4. Dye Thomas R. (2008) *Understanding Public Policy*. Pearson: Prentice Hall. (in English)
5. Skhidnytska H.V. (2015) *Finansova polityka staloho rozvytku sil'skykh terytorij* [The financial policy of sustainable development of rural territories]. *Sustainable development of the economy*, 1(26), 226–232. (in Ukrainian)
6. Young E.& Quinn L. (2003) *Kak napisat' dejstvennyj analiticheskij dokument v sfere gosudarstvennoj politiki: Prakticheskoe posobie dlja sovetnikov po gosudarstvennoj politike v Central'noj i Vostochnoj Evrope* [How to write an effective analytical document in the field of public policy: A practical guide for public policy advisers in Central and Eastern Europe]. Kyiv: K.I.C. (in Russian)
7. Yinger J. Milton (1980) *Policy Analysis: A Political and Organizational Perspective*. W. I. Jenkins. *American Journal of Sociology*. 1980, 5, 1256–1258. (in English)
8. Jenkins William I. (1978) *Policy Analysis: A Political and Organizational Perspective*. New York: St. Martin's Press. (in English)
9. Voitovych R. V. *Hlobalne suspilstvo yak nova forma sotsialnoi orhanizatsii u suchasnykh umovakh* [Global society as a new form of social organization in modern conditions]. Retrieved from: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/phil0/05vrvosu.pdf> (accessed 16 July 2019). (in Ukrainian)
10. Dahl R. (1994) *A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation*. *Political Science Quarterly*. 109, 23–24. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/2151659?origin=crossref&seq=1#page_scan_tab_contents (accessed 16 July 2019). (in English)

E-mail: boyarko@ukr.net